

दक्षिण महाराष्ट्र साहित्य पत्रिका

५३
०
०३/११

दक्षिण महाराष्ट्र साहित्य पत्रिका

(मराठी त्रैमासिक)

जानेवारी / फेब्रुवारी / मार्च २०११

वर्ष : ३० * अंक १ ला.

संपादक : चंद्रकुमार नलगे

मुद्रक : गणेश प्रिंटर्स, कोल्हापूर, फोन : २६९५५४५

मुखपृष्ठ : विजय टिपुगंडे

मूल्य : ४० रुपये.

- महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृतीमंडळाने या नियतकालिकास अनुदान दिले असले, तरी या नियतकालिकातील लेखकांच्या विचारांशी मंडळ किंवा राज्य शासन सहमत असेलच असे नाही.
- या अंकाला महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाचे अनुदान प्राप्त.

अनुक्रमणिका

- १) अनुभुतीची अभिव्यक्ती म्हणजे साहित्य प्रा. वसंत केशव पाटील
- २) कलाकृतीचे मूल्यमापन आणि मिथ ऑफ सिसीफस राम देशमुख
- ३) प्राचार्य रा. रं. बोरडे यांची मुलाखत रणजित ह. चौगुले
- ४) बुरख्यातील नूर अॅड. दयानंद बिराजदार
- ५) समाजाच्या संवेदनशून्यतेला आव्हान करणारी 'विसकट' चंद्रकांत कदम
- ६) स्वातंत्र्याचे अग्रणी - बाळशास्त्री जांभेकर प्रा. डॉ. शिवकुमार सोनाळकर
- ७) मुस्लिम साहित्य : प्रवाह आणि वाटचाल किशोरकुमार कांबळे
- ८) संत तुकारामांचे 'अभंग' उपदेश डॉ. सौ. सविता व्हटकर
- ९) कोण म्हणतं टक्का दिला : महावीर कांबळे
एक आकलन
- १०) 'गावठाण' मधील कोल्हापुरी बोली प्रा. डॉ. एकनाथ आळवेकर
- ११) होऊ दे रे आबादानी प्रा. प्रसन्नकुमार पाटील
- १२) बालगझल : एक वाङ्मय प्रकार प्रा. सुभाष जाधव
- १३) यशवंतराव चव्हाण यांचे साहित्यविषयक विचार डॉ. राजेखान शानेदिवाण
- १४) 'अंतर्यामी' बद्दल थोडेसे प्रा. डॉ. मधुकर हसमनीस
कविता :
कुणी ओरबाडली माझी तहान ? मीरा.
प्रतीक्षा राजन कोनवडेकर

बालगझल : एक वाङ्मय प्रकार

प्रा. सुभाष जाधव

मराठी साहित्यात अनेक वाङ्मय प्रकार आहेत. जसे की कथा, कादंबरी, नाटक, कविता, चरित्र, आत्मचरित्र इत्यादी. या सर्व प्रकारांमुळे मराठी वाङ्मयाचा विकास झालेला दिसतो. अशा विविध उपप्रकारांमध्ये वाङ्मयाचे लेखन होणे हे साहित्याच्या विकासाचे लक्षण आहे. या सर्व वाङ्मय प्रकारांमध्ये कविता हा वाङ्मय प्रकार वेगळा आहे. कारण तो कमीत कमी शब्दांत मांडला जातो. लेखकाला जे काही सांगायचे आहे, मांडायचे आहे ते कमीत कमी शब्दांत जास्त अर्थ व्यक्त करणारे शब्द वापरून कविता लिहितो. त्या कवितेतून कवीच्या मनातील भाव अभिव्यक्त होतात. कविता ही तशी लिहायला आणि समजायला अवघड आहे. कारण लिहिणारा लिहितो मात्र त्याने ती कविता कोणत्या अर्थाने लिहिली आहे, हे प्रथमतः आपणास समजावून घ्यावे लागते. ते समजले नाही तर कविताच समजत नाही. जशी ही कविता विविध छंदात, वृत्तात लिहिली जाते. या काव्य वाङ्मय प्रकारात अनेक लेखकांनी / कवींनी विविध प्रकारचे लेखन केले आहे. जसे की, चारोळी, अखंड, मुक्तछंद, सुनित, कथाकाव्य, गझल इ. यांमुळे काव्याचाही विस्तार वाढलेला दिसतो.

मराठी कवितेत लिहिण्यास कठीण काव्यप्रकार म्हणजे 'गझल' होय. मराठीत हा शब्द गझल असा लिहितात. तर हिंदीत तो गजल अथवा गज्जल असे लिहितात. गझल लिहिणे तसे अवघड काम आहे. कारण गझलही विशिष्ट एका साच्यातून नियमांनी बद्ध अशी लिहिली जाते. कारण या गझलमध्ये शेर, बहर, काफिया, रदीफ अलामत, जमीन, मतला, मक्ता असे विविध घटक असतात. या घटकांचा वापर करून गझल लिहिली जाते. अर्थात 'गझल' म्हणजे काय ? हे अभ्यासण्यापूर्वी आपणास या सर्व संज्ञा समजावून घेणे महत्त्वाचे आहे. त्या क्रमशः पुढीलप्रमाणे मांडता येतात.

एक संपूर्ण अभिव्यक्ती असलेल्या, काफिया, रदीफ आणि अलामतचे बंधन पाळणाऱ्या आणि परस्परांशी संबंध असणाऱ्या वृत्तबद्ध दोन ओळींना गझलेचा 'शेर' असे म्हणतात. ज्या वृत्तात गझल लिहिली जाते त्यास 'बहर' असे म्हणतात. 'काफिया' हा अरबी शब्द असून पुनःपुन्हा येणारा, मागे मागे चालणारा असा त्याचा अर्थ आहे. गझलेमध्ये यमकाच्या ठिकाणी येणाऱ्या शब्दाला 'काफिया' असे म्हणतात. 'रदीफ' हा अरबी भाषेतील शब्द असून गझलेतील शेरात काफियाच्या नंतर पुनःपुन्हा येणारा

आणि शेवटच्या शेरापर्यंत न बदलणारा शब्द किंवा शब्दसमुह होय. 'अलामत' म्हणजे स्वरचिन्ह होय. हे काफियात येते. गझलच्या पहिल्या शेरात वृत्त (बहर) बरोबरच काफिया, रदीफ आणि अलामत असा आकृतीबंध निश्चित होतो. त्यालाच 'जमीन' असे म्हणतात. गझलेच्या पहिल्या शेरातील दोन्ही ओळीत काफिया आणि रदीफ असतो. गझला रदीफविनाही लिहिता येऊ शकतात. परंतु काफियाच्या विना गझल लिहिली जाऊ शकत नाही. अशा गझलेच्या पहिल्या (ज्याच्या दोन्ही ओळीत काफिया आणि रदीफ आहे.) अशा शेराला 'मतला' म्हणतात. तर ज्या शेरामध्ये शायर आपले नाव अथवा टोपण नाव गुंफतो त्या शेराला 'मक्ता' असे म्हणतात. हा शेर गझलेच्या शेवटी असतो. या पद्धतीने 'गझल' लिहिताना काळजी घ्यावी लागते. म्हणून गझल लिहिण्यासाठी परिपूर्ण माहिती असणे कवीला महत्त्वाचे आहे.

गझलमध्ये कोणते घटक असतात हे पाहिल्यानंतर प्रामुख्याने गझल म्हणजे काय ? हे पहावे लागते. गझल आणि कविता यांतील प्रमुख फरक सांगताना सुरेश भट त्यांच्या 'एल्गार' या काव्यसंग्रहात म्हणतात -

'नेहमीची कविता सलग असते. ती उलगाडत जाते. पण गझल उलगाडत नसते. एकच गझलेत विविध विषय हाताळले जाऊ शकतात. किंवा एकच संवेदना, एकच भाव किंवा एकच मूड असलेले सर्वच्या सर्व शेर असू शकतात' (पृ.६) या ठिकाणी सुरेश भट यांनी कविता आणि गझल यातील महत्त्वाचा फरक सांगितला आहे. गझलेत विविध विषय असतात तसेच एकच संवेदन विषय असू शकतो. या ठिकाणी गझलेतील विषय किती आहेत हे पाहिल्यावर प्रामुख्याने गझल म्हणजे काय? असा प्रश्न आपल्यासमोर उभा राहतो. या व्याख्याविषयी विविधता दिसते. जसे की, डॉ. इक्बाल शेख यांनी औरंगाबाद विद्यापीठात 'गझल' या विषयावर व्याख्यान देताना गझल या व्याख्येविषयी मत मांडताना म्हणतात -

“गझल म्हणजे मेहबुबासे प्यार भरी बाते करना!”

किंवा

“एखाद्या हरणाचा शिकारी पाठलाग करून बाण मारणार या दरम्यान त्या हरणाच्या डोळ्यात येणाऱ्या पाण्याला गझल असे म्हणतात.” या ठिकाणी गझल म्हणजे प्रेयसीविषयीचे गायलेले गीत असे रूढीने चालत आलेले आहे. या गझलेतून तिचे वर्णन असते. वाङ्मयीन संज्ञा-संकल्पना कोशामध्ये पुढील प्रमाणे गझलची व्याख्या दिसते -

“गझल अथवा गज्जल हा पद्य रचनेचा एक प्रकार आहे. अरबी पद्य रचना प्रकार मराठीत आणताना माधवराव पटवर्धन यांनी छंदोरचना या ग्रंथात ‘गज्जल’ हा शब्द वापरला आहे.” (पृ. १९९)

येथे गझल म्हणजे तो एक काव्याचा प्रकार असून तो अरबी भाषेतून आणला आहे हे दिसते, तर सुरेश भट्ट गझलची व्याख्या देतांना म्हणतात -

“एकाच वृत्तातील एकूच यमक (काफिया) व अन्य यमक (रदीफ) असलेल्या २, २, (दोन, दोन) ओळींचा किमान पाच किंवा अधिक कवितांची बांधणी म्हणजे ‘गझल’ होय.” (पृ. ६ एल्गार)

या ठिकाणी गझल हा काव्यप्रकार आहे हे स्पष्टपणे दिसते. तसेच याची मांडणी कशी असते यावरही प्रकाश पडतो. महाराष्ट्र शब्दकोश खंड ३ मध्ये ‘गझल’ याचे विविध अर्थ दिसतात ते असे -

“एक फारसी वृत्तातील गीत; चीज; गज्जल; हा बहुधां ठुमरी योग्य रागातच गायला जातो. यांतील विषय आणुकमाणुकांचे यमकपूर्ण प्रमोदार. ताल पस्तु शोभतो. फारसी प्रेमगीत” (पृ ९२६)

असे विविध अर्थ दिसतात. मात्र येथे फारसी वृत्तातील ते एक प्रेमगीत असून ते प्रियसीसाठी गायले जाते. त्यामुळे गझल म्हणजे प्रियसीसाठी गायले गेलेले गीत हा अर्थ अधिक स्पष्ट होतो. ते गीत यमक आणि ताल याला अनुसरून येते. मराठी विश्वकोशामध्ये गझलचा अर्थ पुढीलप्रमाणे दिसतो.

“गझल एक वृत्तप्रकार आहे. त्याचप्रमाणे तो एक काव्य प्रकार व गायनप्रकारही आहे. इस्लामी संस्कृतीकडून भारतीय संगीतास मिळालेल्या देणगीत या सुगम गायन प्रकाराचा समावेश होतो.” (पृ.७८९)

या ठिकाणी गझल हा एक काव्यप्रकार व गायनप्रकार आहे हे अधिक स्पष्ट होते. मात्र पुढे गझल हे प्रेमगीत आहे याचाही संदर्भ मिळतो तो असा -

“प्राचीन इराणमधील (पार्शियामधील) या प्रेमगीताचा प्रकार भारतात सूफी संतांच्यामुळे रुजला. ईश्वर-भक्ताचे नाते प्रियकर-प्रेयसीमधील संबंधाच्या परिभाषेत स्पष्ट करणाऱ्या या संतांनी आपली प्रार्थना गीते ‘गझल’ या काव्यप्रकारात रचली आणि त्यांना सांगीतिक आकार देताना भारतीय राग-तालांचा उपयोग केला. भारतातील संगीत परंपरा आणि संगीत निषिद्ध मानणाऱ्या इस्लामचा विजय या दोन्हींचा परिपाक म्हणजे ‘गझल’ होय. येथे गझल म्हणजे एक प्रकारे प्रेमगीत म्हणूनच येते. हे अधिक स्पष्ट होते.

गझल लिहिणे कठीण असले तरी अनेकांनी गझल काव्यप्रकार हाताळला आहे. उदा. इलाई जमादार, संगीता जोशी, डॉ. सुरेश नाडकर्णी, घनश्याम धोंडे, ए. के. शेख, मुबारक शेख, फातीमा मुजावर, इत्यादींनी नव्याने गझल लिहिली. मराठी साहित्यात साधारणतः २५ ते ३० वर्षे गझल निर्माण होऊन झाली आहेत. मराठीमध्ये प्रामुख्याने यशवंत देव, मंगेश पाडगांवकर व सुरेश भट यांच्या गझलांचा समावेश होतो. याशिवाय इतरही अनेक कवी असतील. मात्र सुरेश भटांनी खऱ्या अर्थाने मराठीत शास्त्रोक्तपणे गझल लिहून तो प्रकार मळवला, रूळवला आणि गझल कशी लिहावी ते सांगितले. त्यांच्या गझल लेखनाविषयी ज्येष्ठ गायिका लता मंगेशकर 'रंग माझा वेगळा' या सुरेश भटांच्या गझल संग्रहामध्ये प्रस्तावनेत आपले मत मांडताना म्हणतात -

“गीत इतके चांगले बांधलेले असावे की ते बांधले आहे हेही कुणाच्या ध्यानात येऊ नये, तुमची गीते रचनेच्या दृष्टीने इतकी देखणी व बांधेसूद आहेत की, ती या कसोटीला निश्चित उतरतात.” (पृ.११) येथे भटांच्या गझलेचे मोल आपणास समजते. सुरेश भट स्वतःचे गझलविषयीचे मत नोंदविताना म्हणतात -

“प्रत्येक शेर म्हणजे एक संपूर्ण कविताच असते. गझल उलगडत नसते. कोणताही शेर सुटा वाचला तरी तो संपूर्ण अभिव्यक्ती असलेली कविता वाटणे, हे गझलचे गमक आहे. नुसत्या आकृतिबंधाने गझल ठरत नसते.” (पृ.८८ रंग माझा वेगळा) गझलेचे खरे गमक काय आहे हे वरील मतांतून सविस्तरपणे समजते. मराठी गझलमध्ये सुरेश भटांचे नाव अग्रस्थानी येते. इतक्या विपूल प्रमाणात आणि परिणामकारक गझल त्यांनी लिहिली आहे की वाचक, प्रेक्षकांच्या मनावर ती अधिराज्य गाजवताना दिसते.

गझल या फक्त मोठ्या माणसांच्या प्रेमाचा आविष्कार करण्यासाठीच लिहिलेल्या दिसतात. येथे मोठ्यांच्या मनाचा अंतर्भाव व्यक्त होताना दिसतो. मात्र याला आता छेद देणारा आणि लहान मुलांच्या मनात प्रेम निर्माण करणारा सुसंस्कारक्षम बालगझल संग्रह मराठीत रूढ होत आहे. या प्रकाराने आणखी एक काव्याचा उपप्रकार मराठी वाङ्मयात आला आहे. पेशाने डॉक्टर असलेले आणि साहित्याची आवड व अभ्यास असणारे डॉ. इक्बाल शेख यांनी हा अनोखा प्रयोग 'उठां गड्यांनो !' या बालगझल संग्रहाच्या माध्यमातून केला आहे. यातून त्यांनी हेच सांगितले की गझल या मोठ्या माणसांबरोबरच लहान मुलांसाठीही लिहिल्या जाऊ शकतात. हे सिद्ध करून दाखविले आहे. बालगझल म्हणजे काय / हे सांगताना ते स्वतःच बालगझलची व्याख्या मांडतात. ते म्हणतात -

“जेव्हा बालकांसाठी गझल या काव्यप्रकाराचे नियम पाळून विविध वृत्तांच्या विशिष्ट चौकटीत काव्यरचना केली जाते तेव्हा त्या रचनेस ‘बालगझल’ म्हटले जाते.”
(उठा गड्यांनो! पृ. ४)

अशी बालगझलची व्याख्या करून डॉ. इक्बाल शेख यांनी ‘उठा गड्यांनो!’ हा बालगझल संग्रह प्रकाशीत केला आहे. ते स्वतः गझल वाङ्मयाचे गाढे अभ्यासक आहेत. तसेच ते विश्व गझल परिषदेचे अध्यक्ष म्हणून कार्यरत आहेत. त्यांचा स्वतःचा ऊर्दू भाषेचा अभ्यास असल्याने त्यांनी या वाङ्मय प्रकाराचा तपशीलवार अभ्यास केला आहे.

बालगझल हा वाङ्मय प्रकार मराठीत आणण्यासाठी त्यांनी ‘उठा गड्यांनो!’ या बालगझल संग्रहाच्या माध्यमातून जो प्रयत्न केला आहे त्या संग्रहात साधारणपणे २५ बालगझलांचा समावेश केलेला दिसतो. गझल ज्या पद्धतीने नियमांचे पालन करून लिहिली जाते. त्याप्रमाणेच सर्व नियमांचे पालन करून त्यांनी बालगझल संग्रह लिहिला आहे. या बालगझल संग्रहातील लेखनाविषयी आणि एकूणच बाल साहित्यात पडणाऱ्या या भरीविषयी ए. के. शेख पुस्तकाच्या सुरुवातीला प्रस्तावनेत म्हणतात की -

‘गझल हा प्रकारच थोडा कष्टसाध्य असल्याने बरेच कवी तिकडे दुर्लक्ष करताना दिसतात. तरीही बरेच नव-नवीन गझलकार उदयास येऊ लागले आहेत. त्यांच्या गझलाही दखल घेण्यायोग्य आहेत. परंतु बालसाहित्यात मोडतील अशा गझला लिहिणारा हा कवी पहिलाच असावा. म्हणूनच या गझलांची, या संग्रहाची आवर्जून दखल घ्यावी लागेल.’ (उठा गड्यांनो ! पृ.१)

वरील मताचा विचार करता खरोखरच बालसाहित्याच्या अनुषंगाने या बालगझल संग्रहाचा आपण अभ्यासक व संशोधकांनी नोंद घ्यावी लागते. त्यांच्या या संग्रहातील बालगझलविषयी लिहिताना अे. के. शेख पुढे म्हणतात -

“डॉ. इक्बालच्या गझलांमध्ये जाणवतो तो त्यातला हळुवारपणा, शब्दातला नाजुकपणा आणि भावप्रधानता. तसेच प्रासार हाही एक महत्त्वाचा गुण, विषयांची विविधता, गेयता, वृत्तबंध रचना यांमुळे या गझला निश्चितच रसिकप्रिय ठरतील. कारण माणसाची गाणे गुणगुण्याची नैसर्गिक प्रवृत्ती कधीच लोप पावत नाही.” (उठा गड्यांनो/पृ.३) येथे अे. के. शेख माणसाच्या गाण्याच्या नैसर्गिक प्रवृत्तीवर प्रकाश टाकतात.

‘उठा गड्यांनो!’ या बालगझल संग्रहातील गझलांचा विचार करता त्यात वरील प्रमाणे अे. के. शेख यांनी मांडलेले मत आपणास पटते. कारण त्यांनी लिहिलेल्या या

दक्षिण महाराष्ट्र साहित्य पत्रिका / ८५

बालगझल सहज-सुलभ, साध्या शब्दांत मांडणी करून प्रेरणादायी अशा लिहिल्या आहेत. यात प्रामुख्याने लहान मुलांच्या खेळापासून ते देश स्वातंत्र्यापर्यंतच्या (जातियतासह) चांगल्या सवयी, सदाचार, नम्रता, स्वातंत्र्य, देशभक्ती, शाळा, श्रावण, आई-वडील, जातियता, हार-जित अशा विविध विषयांवर बालगझल लिहिल्या आहेत डॉ. इक्बाल शेख यांनी संग्रहात पहिलीच गझल मुलांच्या सवयीवर लिहिली आहे ते म्हणतात -

“उठा गड्यांनो ! सारे पटपट

ध्येय गाठण्यां चालू चटपट

व्यायामाची सवय करू या

शरीर आपले बनवू दणकट” (पृ.१)

लहान मुलांना अशा चांगल्या सवयी लावण्यासाठी अशी गझल कवी लिहितो. शरीर हीच खरी संपत्ती आहे हे येथे सांगतो. शरीर संपत्ती मिळविण्यासाठी चांगल्या सवयींची गरज असते. तसेच पोषक आहारही महत्त्वाचा असतो. हे सर्व फक्त आईच करू शकते आणि ती करीतही असते. म्हणूनच पुढील गझलमध्ये कवी म्हणतो -

“सदा सर्वदा असते तिजला नुसती घाई

आमुच्यासाठी कष्ट उपसते झिजते आई

मला हवे ते घेऊन देती माझे बाबा

पण साऱ्याहून मला आवडे माझी आई.” (पृ. ७)

आई ही मुलांच्या भवितव्यासाठी (चांगल्या) आयुष्यभर कष्ट करते. म्हणून आई ही सर्वाहूनही जास्त आवडते आणि सर्वश्रेष्ठ ठरते. पण हीच आई ज्यावेळी लहान मुलांना या दुनियेत सोडून कायमची देवाघरी जाते तेव्हा त्या मुलाला एकटेपणा जाणवतो. ते लहान मूल अनेक दुःखांचे भागीदार ठरते. म्हणून हेही दुःख कवी पुढील गझलेतून मांडतो. तो म्हणतो -

“तू नसल्याने सारे मजला छळती आई

जणू गुन्हा मी केला असे बघती आई

सांग मला तू सोडून मजला गेलिस कोठे ?

सांग ईश्वरा का नेलिस तू वरती आई ? ” (पृ. १६)

अशी ही आईची विविध रूपं कवी मांडतो. मात्र या ठिकाणी त्या लहान मुलाचे दुःखी अंतःकरणाने देवालाच प्रश्न केलेला दिसतो. आई बरोबरच वडिलांनाही कवी महत्त्व देतो. मुलांना घडविण्यासाठी आई जशी महत्त्वाची असते तसेच वडिलही महत्त्वाचे असतात. हे सांगताना कवी लिहितो -

“सत्य वदावे, चोरी पासून दूर रहावे
चारित्र्याला खूप जपावे म्हणती बाबा
लवकर उठुनी, कचेरीत जातात सकाळी
खूप कष्टही आमुच्यासाठी करीत बाबा

समाजकार्ये करायलाही जाती सत्वर
आदर्श असे जगात माझे असती बाबा.” (प्र. १२)

या बालगझलमध्ये वडील मुलाला सत्याची जाणीव करून देतात आणि कष्ट करतात त्याबरोबरच ते समाजात चांगले काम करून आदर्श घडवितात. याविषयी मुलाला गर्व आहे. एकूणच येथे आईबरोबर बाबाही आदर्श आहेत. येथे हे संस्कार मुलांच्या मनावर कवी बिंबवताना दिसतो.

लहान मुलांच्या मनावर कधी समानतेची भावना रुजवताना दिसतो. विखुरलेला भारत पुन्हा जोडू पहातो तोही लहान मुलांच्या माध्यमातून. कवी म्हणतो -

“मंदिर - मस्जिद सगळे सोडा... भारत जोडा
हाच विचार करूया थोडा... भारत जोडा.

आम्ही-तुम्ही, हिंदू-मुस्लिम भाऊ-बंधू
मग आता हा थांबवा राडा ... भारत जोडा.” (पृ.८)

असा हा धर्माच्या नावावर विखुरलेला भारत कवी जोडू पहातो. भारतात जातियतेच्या नावावरून माणसे नेहमी भांडत असतात. हाही विषय कवी सोडत नाही. जातियता मुलांच्या मनावर बिंबवली जाऊ नये म्हणून कवी म्हणतो -

“जातीवरून माझ्या निष्कर्ष काढतो का ?
धर्मावरून मजला तू टोकतोस का रे ?

गद्दर माणसाला नसतेच जात कुठली

मग टोमणे मला हे तू मारतो का रे ? ” (पृ २३)

अशी ही जातियता घालवू पहाणारा बालक मोठ्या माणसांविषयी विचार करतो तोही विचार कवी पुढील गझलेतून मांडतो -

“का अशी लढतात मोठी माणसे ?

वैर का करतात मोठी माणसे ?

सांगती - ‘खोटे कधी बोलू नये!’

पण खरी दिसतात मोठी माणसे?” (पृ.२२)

अशी ही खोटेपणाने वागणारी मोठी माणसे या लहान बालकाला प्रश्नात टाकताना दिसतात. ती कोणत्याही कारणांवरून आपापसात भांडण तंटे करतात म्हणून कवी भांडण सोडून एकमेकांना प्रेम द्या असे एक गझलेतून सुचवितो. तो म्हणतो -

“प्रत्येकाला हवेच असते अमृत प्राशन परी

जीवनातले कटू हलाहल नित्य प्यायला हवे

भांडण भांडूनी तंटा करूनी प्रश्न न सुटती कधी

जवळ करोनी प्रत्येकाला प्रेम द्यायला हवे.” (पृ. १९)

असे एकमेकांना प्रेम देऊन सुख, शांती निर्माण केली पाहिजे. सर्व संघर्षांविरुद्ध लढा दिला पाहिजे. हेही कवी गझलेतून सांगतो. यासाठी तो देशातील नेत्यांची उदाहरणे देतो. म्हणतो -

“एकीसाठी, नेकीसाठी चला झटू या

जातीवादी, लोकांही चला भिडू या

नेहरू, गांधी, सुभाष, कलाम थोर पुरुष हे

नव्या युगाचे महान नेते चला बनू या ” (पृ. २४)

असे हे महान कार्य घडविण्यासाठी या गझलेतून बालकांच्या मनावर कवी संस्कार करताना दिसतो. हे सर्व करणे जरी अवघड असले तरी प्रयत्न केले पाहिजेत. इतकेच नव्हे तर प्रयत्न करून अपयश आले तरी ते आपणास पचवता आले पाहिजे. हेही कवी गझलमधून सांगतो. कवी लिहितो -

“जो जिकतोच ऐसा जगती कुणीच नाही
म्हणतो अजिक्य मी जो, त्याचा पाडाव झाला
अपयश जरी मिळाले खचलो कधीच नाही
खंबीर राहिल्याने माझा बचाव झाला ” (पृ. २५)

असे हे यशापयशाचे धडे कवी देत गझलच्या शेवटी तो मुलांना संदेश देतो. हा संदेश देताना शेवटच्या गझलमध्ये तो म्हणतो -

“सुबुद्धी, सुविद्या, सदाचार दे तू
प्रतिष्ठा, प्रसिद्धी, अहंकार दे तू.
हसावे, रडावे, फुलावे, गळावे
सुखांच्यासवे दुःख हळुवार दे तू
असे मार्ग खडतर, असे हेच जीवन
परी ठेच बसताच आधार देत तू
जगी मान सन्मान मोठा मिळाला
मला मान्यता आणि होकार दे तू.
'जणू दुःख त्यांचे असे दुःख माझे
असे वाटणाराच शेजार दे तू
सदा शब्द यावेत सुंदर मुखातून मनाला सुगंधीच हुंकार दे तू
असे मागणे हेच 'इक्बाल'चेही
मला पेलवावा असा भार दे तू.” (पृ. २६)

अशा या गझलने कवी पुस्तकाचा शेवट करतो. या गझलमध्ये ती संस्कार, सदाचार, प्रतिष्ठा ही पहिल्या शेरामध्ये मागतो. हसणे-रडणे, सुख-दुःख हेही दुसऱ्या शेरात मागतो. तिसऱ्या शेरात खडतर मार्गाचे जीवन असले तरी ठेच बसताच आधार मागतो, चौथ्या शेरात सन्मान आणि मान्यतासाठी रसिकांचा होकार मागतो. पाचव्या शेरात स्वतःच दुःख समजणारा शेजार मागतो. सहाव्या शेरात मुखातून सुंदर शब्द यावेत यासाठी हुंकार मागतो आणि सातव्या शेरात तो स्वतःचे नाव घालून 'मक्ता' घेतो आणि जेवढा भार पेलेल तेवढाच तो मागतो. या पद्धतीने बालगझल संग्रहाचा शेवट कवी इक्बाल शेख यांनी केला आहे. अनेक गझलांच्या शेवटी कवीनं 'मक्ता' घेतलेला दिसतो. म्हणजेच त्यांने स्वतःचे नाव गझलमध्ये घातले आहे.

डॉ. इक्बाल शेख यांच्या या बालगझल संग्रहाचा विचार करता यात लहान मुलांना पेलेल, त्यांना समजेल आणि रूजेल अशा शब्दांत गझलची मांडणी केली आहे. या गझलमध्ये गेयता आहे. प्रामुख्याने लहान मुलांच्यावर जशी बडबड गीते, बालगीते संस्कार करतात तशाच पद्धतीने या गझल गायल्या तर नक्कीच त्यांच्या मनावर चांगले संस्कार होतील यात शंका नाही. या गझल संग्रहाच्या मागील पृष्ठावर आपले मनोगत मांडताना प्रा. लीला शिंदे यांनीही याच पद्धतीचे मत मांडले आहे. त्या म्हणतात -

“निसर्गतः लहान मुलं ही लय, नाद, शब्द, अद्भूतता, कल्पनारम्यता आणि गम्मतशीर विचारांचा खजिना असतात. त्यांचं चालणं, बोलणं, हसणं आणि अगदी रडणं देखील लयबद्ध, नादात असतं. म्हणूनच कवी 'इक्बाल' यांच्या नादमधूर, लयबद्ध आशयसंपन्न संस्कारक्षम बालगझला मुलांना मनापासून आवडतील.” (उठा गड्यांनो! मल पृष्ठ) हे शिंदे यांचे मत कोणीही मान्य करू शकेल, कारण लहान मुलांना गीतांची फार आवड असते. यांतून त्यांच्यावर संस्कार होतात.

मराठी वाङ्मयात या बालगझल संग्रहाचा विचार करून विकास कसा होईल या दृष्टीने प्रयत्न केले पाहिजेत. प्रामुख्याने या विषयावर विविध पातळीवर चर्चा होऊन यावर लेखन केले गेले पाहिजे. यामुळे मराठी वाङ्मयातील कविता या प्रकारात अधिक भर पडेल आणि बालसाहित्याच्या कक्षा अधिकच विस्तारल्या जातील यात शंका नाही. मोठ्यांच्या मनावर गझलचा जसा परिणाम होतो तसाच या बालगझलांचा लहान मुलांच्या मनावर अधिक परिणाम होतो. बालगझल हा वाङ्मय प्रकार जितका दुर्बोध वाटतो तितक्याच सहजतेने तो बालमनावर परिणाम व सुसंस्कार करण्यासाठी आहे. या अनुषंगाने या बालगझलांचे लेखन व गायन होणे महत्त्वाचे ठरते.

संदर्भ सूची :

१. भट सुरेश : रंग माझा वेगळा, प्रकाशन भा. ल. कुलकर्णी साहित्य प्रसार केंद्र, सी.ताबड्डी, नागपूर-१२, सातवी आवृत्ती जानेवारी २००२.
२. भट सुरेश : एल्गार, प्रकाशक : सौ. पुष्पा सुरेश भट, बहुमत प्रकाशन, रामकृष्ण आश्रमाजवळ, धनतोली, नागपूर - ४४० ०१२.
३. शेख इक्बाल : उठा गड्यांनो ! (मराठी साहित्यातील पहिला बालगझल संग्रह.) प्रकाशक विश्व गझल परिषद, औरंगाबाद, प्रथमावृत्ती, १ जाने. २००७.
४. वाङ्मयीन संज्ञा - संकल्पना कोश - संपा. प्रभा गणोरकर, वसंत डहाके, जया

दडकर, सदानंद भटकळ, अहा राजवाडे, रमेश वरखडे. प्रकाशक : हर्ष भटकळ,
जी. आर. भटकळ फाउंडेशन, ३५/सी.पं.मदन मोहन मालवीय मार्ग, मुंबई-
४०० ०३४.

५. महाराष्ट्र शब्दकोश, खंड ३ ग-ठ : संपा. दाते, कर्वे, चांदोरकर, दातार. प्रकाशक :
महाराष्ट्र कोश मंडळ लिमिटेड, पुणे. तर्फे मॅनेजिंग डायरेक्टर यशवंत रामकृष्ण
दाते. ४८१, शनिवार, पुणे-२
६. मराठी विश्वकोश, खंड ४ : संपा. तर्कतीर्थ श्री. लक्ष्मण शास्त्री जोशी. सचिव,
महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ, ५ वा मजला, मंत्रालय मुंबई - ४००
०३२.

